

Г. І. Гримашевич
(Житомирський державний
університет імені Івана Франка)

СУЧАСНА МОРФЕМОЛОГІЧНА ТЕРМІНОЛОГІЯ (І)

Постановка проблеми. Термінологія – один з аспектів мови, який протягом останніх десятиріч розвивається з особливою інтенсивністю. Так званий термінологічний вибух, який спостерігається майже в усіх мовах, тягне за собою запровадження великої кількості нових термінологічних одиниць [4, с. 7]. У зв'язку з цим потрібна стандартизація як зовнішньої, так і внутрішньої форми нових термінів для усунення непотрібної омонімії та полісемії. У сучасних умовах українська наукова термінологія з різних галузей знань перебуває на шляху удосконалення, переорієнтації, зміни іншомонічних термінів на власне українські. З огляду на це важливо розглянути терміни морфемології – одного з розділів основної навчальної дисципліни філологічних спеціальностей у вищих навчальних закладах – сучасної української літературної мови – у контексті сучасної філологічної та методичної наук.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зауважимо, що як окремий розділ «Морфемологію («Морфеміку»))» лінгвісти почали розглядати порівняно недавно – у II пол. XX ст., хоча з того часу опубліковано низку термінологічних морфемних словників, у яких репрезентовано максималний набір українських морфем (Л. Полюга, Л. Вакарюк, С. Панцьо, І. Яценко), монографій, у яких розглянуто морфемну структуру українських слів, представлено загальні теоретичні положення, визначено методологію дослідження та викладання морфемології в середній і вищій школі (В. Горбачук, В. Горпинич, В. Ільїн, Є. Карпіловська, Н. Клименко, І. Ковалик, С. Соколова та ін.), і статей, які присвячені як питанням морфемології та морфеміки загалом, так і функціонуванню окремих афіксів із позиції діяхронії та синхронії, особливостям їх валентності, походження тощо (Г. Аркушин, А. Арсірій,

О. Безпояско, П. Білоусенко, Р. Гомонай, К. Городенська, А. Грищенко, О. Зубань, З. Сікорська, С. Соколова та ін.)¹. Загалом у літературі представлено різні підходи, запропоновано нові методики вивчення розділу, репрезентовано своє бачення морфемології в контексті інших розділів мовознавства та простежено історію назв окремих афіксів.

Мета статті – проаналізувати сучасну наукову термінологію одного з розділів сучасної української літературної мови – «Морфемології», насамперед акцентувати увагу на таких загальних поняттях, як морфемологія, морфеміка, морфемікон, морфема, морф, аломорф.

Одразу зауважимо, що досі нема єдиного терміна на позначення розділу мовознавства про значущі частини слова, морфемну структуру слова, оскільки функціонує два терміни – **морфеміка** і **морфемологія**, причому використовують здебільшого перший переважно в усіх підручниках і посібниках із сучасної української літературної мови, монографіях (наприклад, морфеміка – учення про значущі (наділені значенням) частини слів у їх відношенні одна до одної і до слова в цілому (у формальному й семантичному аспектах) [2, с. 184]; вчення про значущі частини слова (морфеми), тобто вчення про будову, структуру слова [1, с. 6]; розділ граматики, який вивчає морфемний склад слова, закономірності конструювання слів із певними правилами сполучуваності морфем [8, с. 145]; розділ мовознавства, що вивчає будову слова, його внутрішню систему і структуру [9, с. 103]; морфемна підсистема мови, сукупність морфем, що виділяються в словах і використовуються в мові за певними правилами сполучуваності [5, с. 7]), набагато рідше функціонує другий термін – морфемологія, хоча, на нашу думку, доцільніше використовувати саме його на позначення розділу мовознавства (пор.: лексикологія, фразеологія, фонологія тощо), а першим називати, услід за В. Горпиничем [3], Н. Клименко [5], системно організовану сукупність морфів і морфем мови, її морфемний устрій, морфемну підсистему

¹ Докладний список літератури (89 позицій) із розділу «Морфемологія» див.: Гримашевич Галина. Сучасна українська літературна мова. Морфемологія. Дериватологія: Навчальний посібник. – 3-тє вид., випр. і доп. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. – 152 с.

мови, сукупність морфем, що виділяються в словах і використовуються в мові за певними правилами сполучуваності, водночас синонімічним у такому значенні до слова морфеміка є й термін морфемікон. Отже, щоб не було полісемічності термінів, сплутування морфеміки як мовного явища з морфемікою як розділом мовознавства, потрібно, на нашу думку, їх чітко розрізняти: морфеміка (морфемікон) – сукупність морфем і морфів мови, морфемологія – розділ мовознавчої науки про морфеми і морфи.

Залежно від предмета дослідження виділяють морфемологію (морфеміку) діяхронічну (історичну) – учення про формально-семантичні зміни морфем та зміни в морфемній будові слів, які відбулися в процесі історичного розвитку, та синхронічну (сучасну) – учення про морфеми та закономірності їх поєднання, морфемну будову слів мови на сучасному етапі її розвитку. З огляду на навчальну дисципліну «Сучасна українська літературна мова» розглядаємо зазначені поняття з позицій синхронії.

Основними поняттями морфемології є морфема та морф. Термін морфема як узагальнене поняття кореня й афікса увів у 1881 р. І. Бодуен де Куртене. В українському мовознавстві вперше використав його в 1907 р. Є. Тимченко (Морфема – двостороння одиниця, що має значення та матеріальне вираження і може варіюватися як у першому, так і в другому плані) [10, с. 371–372].

У сучасному мовознавстві єдиного визначення морфеми немає. Однак, узагальнивши погляди сучасних лінгвістів і методистів (О. Волоха, В. Горпинича, А. Грищенка, С. Панцьо, Л. Вакарюк, М. Плющ, О. Пономарева та ін.), виділяємо насамперед такі ознаки морфеми як узагальненого типу конкретних різновидів морфів: 1) найменша значуща (неподільна) частина слова; мінімальна узагальнювальна нелінійна значеннєва одиниця 2) носій певного лексичного чи граматичного значення; 3) регулярно відтворюється в процесі мовлення відповідно до моделей, властивих певній мові; 4) виконує словотворчу або словозмінну функцію; 5) реалізується в морфах.

Отже, морфема існує тільки в складі слова і є його найменшим компонентом, який наділений значенням і не має синтаксичної автономності

Морфема – родове поняття, що охоплює такі видові поняття, як корінь, префікс, суфікс, конфікс, інтерфікс, постфікс, флексія. Інвентар морфем налічує понад 500 афіксів і близько 17 000 коренів [10, с. 371–372].

Морфеми реалізуються в морфах. Термін морф запропонував у 1947 р. Ч. Хоккет [10, с. 371]. Більшість науковців вважає, що морф – конкретний вияв морфеми, найменша значуща частина, що виділяється у складі певної конкретної словоформи слова, це варіант морфеми [7, с. 1904; 8, с. 145]; варіант морфеми як лексико-структурного інваріанта, це реалізована в слові морфема [9, с. 104]; це мінімальна частина словоформи, сегмент, що характеризується єдністю плану значення (змісту) і плану його вираження (форми); найменша значуща частина словоформи (слова) або тексту [3, с. 13]; звук або неперервна послідовність звуків, які сприймаються як різновид вияву певної морфеми; конкретний репрезентант морфеми в конкретному слові [1, с. 12]; морфема в реальному мовленні, у конкретному слові або словоформі [2, с. 184]; найкоротший мінімальний відрізок словоформи, наділений самостійним значенням [10, с. 371].

У процесі мовлення морфи можуть зазнавати фонетичної модифікації, зумовленої звуковим складом сусідніх морфем або формальною будовою слова, що призводить до виникнення аломорфів, тобто явища аломорфії. У визначеннях аломорфа дослідники переважно акцентують увагу на таких його особливостях: 1) це морф певної морфеми, що зазнав фонетичної модифікації, зумовленої граматичною позицією у слові [1, с. 13]; морф певної (кореневої, префіксальної, суфіксальної, флексійної) морфеми, зовнішня несхожість якого порівняно з іншими морфами тієї самої морфеми зумовлена фонемним складом сусідніх морфів і, отже, тільки його позицією в слові [10, с. 371].

Аломорфи розпізнають за такими ознаками: 1) мають тотожне значення; 2) характеризуються формальною (фонематичною) близькістю, тобто частково тотожним складом фонем і їхнім порядком; 3) зумовлені граматичною (морфологічною) позицією в слові: знаходяться до або після певного класу одиниць; 4) не можуть замінюватися в одній граматичній позиції [10, с. 19].

Аломорфія коренів та службових афіксальних морфем, тобто їхня здатність виступати у вигляді різних аломорфів, має низку схожих і відмінних рис. Отже, аломорф – це такий морф (конкретний вияв морфеми), що зазнав певних фонетичних змін, які можна пояснити тими фонетичними законами, котрі діють у мові.

Другим типом морфів, які об'єднуються в одну морфему, є варіанти морфем – морфи однієї морфеми, які ототожнюються за дериваційним значенням, мають однакову позицію в сполученнях з іншими морфемами, можуть бути еквівалентними або протиставленими стилістично [6, с. 47]; ті морфи, які в складі словоформи можуть вільно замінювати один одного в тій самій позиції без зміни значення [3, с. 23].

Л. Вакарюк, С. Панцьо виділяють такі ознаки варіантів морфем: 1) тотожні за своїм значенням; 2) мають різне фонетичне оформлення, тобто різні за формою вираження; 3) знаходяться в однаковій граматичній позиції; 4) можуть взаємозамінюватися, не змінюючи значення слова [1].

Варто зазначити, що не потрібно ототожнювати поняття аломорф і варіант морфеми, оскільки вони мають суттєву відмінність, яка не дає підстав їх об'єднувати: аломорфи не можуть взаємозамінюватися, а взаємовиключають, взаємовиштовхують один одного, а варіанти можуть замінюватися один іншим. Отже, й аломорфи, і варіанти морфем є варіативними виявами морфеми.

Отже, сучасна морфемологічна термінологія має порівняно недавню історію, відзначається здебільшого чіткістю у формулюванні морфемних термінів і понять, які стали узвичаєними за кілька десятиріч, більшість термінів моносемічні, мають чітку дефініцію.

Перспективи подальших наукових пошуків убачаємо в дослідженні функціонування в сучасній українській літературній мові інших термінів зі взаємопов'язаних розділів «Морфемологія» та «Дериватологія» й порушенні проблем їх викладання у вищій школі.

Література

1. Вакарюк Л. О., Панцьо С. Є. Морфеміка і словотвір: Навчальний посібник / Вид. 2-ге, переробл. і доп. / Л. О. Вакарюк, С. Є. Панцьо. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2010. – 200 с.
2. Волох О. Т. Сучасна українська літературна мова / О. Т. Волох. – К., 1986. – 200 с.
3. Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова. Морфемологія. Словотвір. Морфонологія / В. О. Горпинич. – К., 1999. – 209 с.
4. Д'яков А. С., Кияк Т. Р., Куделько З. Б. Основи термінотворення: Семантичні та соціолінгвістичні аспекти / А. С. Д'яков, Т. Р. Кияк, З. Б. Куделько. – К.: Вид. дім «КМ Academia», 2000. – 218 с.
5. Клименко Н. Ф. Основи морфеміки сучасної української мови / Н. Ф. Клименко – К., 1998. – 182 с.
6. Селіванова Олена. Сучасна лінгвістика. Термінологічна енциклопедія / Олена Селіванова. – Полтава: Довкілля-К., 2007. – 716 с.
7. Сучасна українська літературна мова / За ред. А. П. Грищенка. – К., 1997. – 493 с.
8. Сучасна українська літературна мова / За ред. М. Я. Плющ. – К., 1994. – 430 с.
9. Сучасна українська літературна мова / За ред. О. Д. Пономарева. – К., 2001. – 399 с.
10. Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова), М. П. Зяблюк та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.: іл.

У статті проаналізовано підходи лінгвістів до загальної термінології одного з розілів навчальної дисципліни філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів «Сучасна українська літературна мова» – морфемології, зокрема акцентовано увагу на розумінні в сучасному мовознавстві термінів морфемологія, морфеміка, морфемікон, морфема, морф, аломорф, варіант морфеми.

Ключові слова: *морфемологія, морфеміка, морфемікон, морфема, морф, аломорф, варіант морфеми.*